

14. Предмет соціальної філософії

С

Гоббс Т.
а

Через рівність виникає взаємна недовіра. Через цю рівність здібностей виникає рівність надій на досягнення цілей. Ось чому, якщо дві людини бажають одну й ту саму річ, якою вони не можуть володіти вдвох, вони стають ворогами. На шляху до досягнення своєї мети (яка полягає головним чином у збереженні життя, а інколи в одній лише насолоді) вони прагнуть погубити чи підкорити одне одного. Отже, трапляється, що там, де людина спроможна відбити напад лише своїми власними силами, вона, саджаючи, сіючи, будуючи чи маючи яке-небудь пристойне ім'я, може з певністю очікувати, що прийдуть інші люди і об'єднаними силами віднімуть в неї її володіння й позбавлять її не лише плодів власної праці, але також життя чи свободи. Втім нападник перебуває в такій само небезпеці з боку інших.

Через взаємну недовіру — війна. Внаслідок цієї взаємної недовіри немає розумного для людини засобу забезпечити власне життя, ніж вжити запобіжних заходів, тобто силою чи хитрістю тримати в шорах усіх, кого вона може, доти, доки не переконається, що немає іншої сили, достатньо значущої, щоб бути для неї небезпечною. Ці заходи не виходять за межі тих, що необхідні для самозбереження й зазвичай вважаються припустимими. Оскільки поміж людей є такі, які заради однієї лише насолоди споглядати власну силу під час завоювань ведуть ці завоювання далі, аніж цього потребує безпека, але й інші, які в інших випадках були б раді спокійно жити в звичайних умовах, якби не збільшували свою владу шляхом завоювань і обмежилися б тільки обороною. Звідси випливає, що таке збільшення влади над людьми, оскільки воно необхідне для самозбереження людини, також повинно бути дозволено їй... Таким чином, ми знаходимо в природі людини три головні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіру; по-третє, жагу слави. Пер-

ша причина примушує людей нападати одне на одного з метою наживи, друга — з метою власної безпеки, а третя — із міркувань честі. Люди, спонукувані першою причиною, застосовують насильство, щоб стати господарями інших людей, їхніх дружин, дітей і худоби; люди, спонукувані другою причиною, застосовують насильство з метою самозахисту; третя категорія людей вдається до насильства через дрібниці на кшталт слова, посмішки, через незгоду з поглядами та іншими виявами неповаги, безпосередньо на їхню адресу чи на адресу їхньої рідні, друзів, їхнього народу, стану чи імені. За умов відсутності громадянського стану завжди існує війна всіх проти всіх. Звідси видно, що, доки люди живуть без загальної влади, що тримає всіх їх у страху, вони перебувають у тому стані, що називається війною, а саме у стані війни всіх проти всіх.

Гоббс Т. Левіафан.

Руссо Ж. - Ж.

а

Я помітив, що будь-яка нерівність поміж людей, яка викликана природними чи фізичними причинами, встановлена природою і виявляється у відмінностях віку, здоров'я, тілесних сил і розумових чи душевних якостей. Інше, те, що можна назвати моральним чи політичним, залежить, власне, від договору й встановлено чи принаймні стало чинним за згодою людей. Воно складається із різних привілеїв, якими одні користуються, зашкоджуючи іншим, у тому, наприклад, що одні більш заможні, поважні та могутні, ніж інші, чи примушують їх підкорятися.

Здатність до вдосконалення, яка, за різних обставин веде до поступового розвитку всіх інших властивостей, також притаманна усьому нашому роду, як і кожному індивідууму. В той же час тварина вже через кілька місяців буде тим, чим залишиться вона усе своє життя, а її вид через тисячу років буде тим самим, яким був у перший рік цього тисячоліття.

Сумно було б, якби довелося визнати, що ця майже безмежна властивість є джерелом майже усіх людських негараздів, що вона, одночасно, виводить зрештою людину з того первісного стану, у якому вона проводила спокійне й невинне життя, що вона допомагає їй протягом віків розвивати знання, вади й чесноти, примушує стати тираном над собою та природою.

У всіх народів світу розумовий розвиток відбувається відповідно до потреб, які породила в них природа чи змусили надбати обстави-

ни, і, як наслідок, з тими пристрастями, які примушують їх турбуватися про задоволення цих потреб.

Я зазначив би ту обставину, що північні народи випереджають загалом південні у промисловості, оскільки їм важче, і як наслідок, природа, ніби намагаючись встановити видиму рівність, наділила розум продуктивністю, якої не було в основі. Але якщо ми не будемо послуговуватися мало відомими свідченнями історії, хіба не ясно для будь-кого, що все це навмисно віддаляє дикуна від спокуси й спроб вийти з того стану, в якому він перебуває. Його уява нічого йому не малює, його серце нічого не вимагає, все, що необхідно для задоволення його скромних потреб, у нього під рукою, він далекий від рівня знань, мати які необхідно, щоб побажати ще більше, у нього не може бути ні передбачення, ні цікавості.

Не маючи ніякого морального спілкування між собою, не визнаючи за собою ніяких обов'язків стосовно собі подібних, люди не могли бути у цьому стані ні добрими, ні поганими і не мали ні пороків, ні чеснот, якщо тільки ми не будемо розуміти ці слова у фізичному сенсі, називаючи пороками в індивідуумі ті якості, які можуть заважати його самозбереженню, і чеснотами ті, які можуть йому допомагати; але в такому випадку найбільш добродесним можна назвати того, хто менше за інших суперечить проявам природи. Після того як я довів, що нерівність ледь помітна у природному стані та її впливи там дуже незначні, мені залишається показати, як виникає вона і зростає у зв'язку з поступовим розвитком людського розуму. Після того як я довів, що здатність до вдосконалення, суспільні чесноти та інші духовні якості, якими була наділена людина у природному стані, не могли розвиватися самі собою, що вони потребували для цього допомоги зовнішніх причин, які могли й не виникнути і без яких вона назавжди залишилася б у первісному стані, мені необхідно дати огляд і з'ясувати значення різних випадковостей, які могли допомогти вдосконаленню людського розуму, сприяючи в той же час виродженню людства, які б могли зробити людину еством злим, зробивши її істотою комунікабельною, й дійти до епохи безмежно далекої, до тієї пори, коли людина й Всесвіт стали такими, якими ми їх бачимо.

Руссо Ж.-Ж. Міркування про походження та причини нерівності між людьми.

Отже, справа має такий вигляд: певні індивіди, які певним способом займаються виробничою діяльністю, вступають у певні суспільні і політичні відносини. Емпіричне спостереження повинно в кожному окремому випадку — на досвіді і без усякої містифікації та спекуляції — розкрити зв'язок суспільної і політичної структури з виробництвом. Суспільна структура і держава постійно виникають з життєвого процесу певних індивідів — не таких, якими вони можуть здаватися у власному або чужому уявленні, а таких, якими вони є в *дійсності*, тобто як вони діють, матеріально виробляють і значить, як вони дієво проявляють себе в певних матеріальних, незалежних від їх волі межах, передумовах і обставинах.

Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей. Те саме стосується духовного виробництва, як воно проявляється в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. д. того чи іншого народу. Люди самі виробляють свої уявлення, ідеї і т. д., — але мова йде про дійсних, діючих людей, зумовлених певним розвитком їх продуктивних сил і — відповідним цьому розвиткові — спілкуванням, аж до його найдалших форм. Свідомість ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їх життя. Якщо в усій ідеології люди та їх відносини поставлені на голову, наче в камері-обскурі, то і це явище так само походить з історичного процесу їх життя, — подібно до того як перевернуте зображення предметів на сітчатці ока походить з безпосереднього фізичного процесу їх життя.

Цілком протилежно німецькій філософії, що спускається з неба на землю, ми тут підносимось з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, думають, уявляють собі, — ми виходимо також не з існуючих тільки на словах, мислимих, уявних, уявлюваних людей, щоб від них прийти до справжніх людей; для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їх дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення в мозку людей, і вони є необхідними продуктами, свого роду випарами їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який зв'язаний з матеріальними передумовами. Таким чином, мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їм форми

свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку; люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість. При першому способі розгляду виходять із свідомості, як начебто з живого індивіда; при другому, який відповідає дійсному життю, виходять із самих дійсних живих індивідів і розглядають свідомість тільки як *їхню* свідомість.

Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.

Енгельс Ф.

а

Якими люди із самого початку виокремилися із тваринного (у більш вузькому сенсі слова) царства, такими вони й вступили в історію: ще як напівтварини, ще дикі, безпомічні перед силами природи, не усвідомивши ще своїх власних сил; тому вони були бідними, як тварини, і не на багато вищі їх за своєю продуктивністю праці. Тут панує відома рівність рівня життя, а для глав сімей — також свого роду рівність суспільного стану, у крайньому разі відсутність суспільних класів, які спостерігаються ще в первісних землеробських общинах більш пізніх культурних народів. У кожній такій общині існують із самого початку відомі загальні інтереси, обертання яких доводиться покладати на окремих осіб, хоча й під наглядом усього суспільства; такі — розв'язання суперечок; репресії проти осіб, що перевищують свої права; нагляд за зрощуванням, особливо в спекотних країнах; нарешті, на ступені первісно-дикого стану — релігійні функції... Нам немає необхідності з'ясовувати тут, яким чином ця все більш зростаюча самостійність суспільних функцій по відношенню до суспільства могла з часом вирости в панування над суспільством; яким чином первісний слуга суспільства, за сприятливих умов, поступово перетворювався на господаря над ним; яким чином господар цей виступав, зважаючи на обставини, чи як східний деспот або сатрап, чи як грецький родовий вождь, чи як кельтський голова клану тощо; якою мірою він при цьому застосовував на кінець насильство й яким чином, нарешті, окремі пануючі особи згуртувалися в пануючий клас. Нам важливо тільки встановити тут, що в основі політичного панування повсюдно було покладене виконання якоїсь суспільної посадової функції та що політичне

панування виявлялося тривалим лише в тому випадку, коли ця суспільна посадова функція виконувалася.

Поряд з цим процесом виникнення класів відбувався ще й інший. Стихийно утворений поділ праці всередині землеробської сім'ї давав на певному ступені достатку можливість приєднати до себе одну чи кілька робочих сил зі сторони... Виробництво розвинулося вже настільки, що людська робоча сила могла виробити тепер більше, ніж вимагалось для простого підтримання її; засоби для утримання великої кількості робочої сили були в наявності, наявними були також і засоби для застосування цієї сили; робоча сила набула *вартості*. Але сама община та союз, до якого належала дана община, ще не виокремили із свого середовища вільну, надлишкову робочу силу. Проте її постачала війна, а війна така ж стара, як і одночасне існування по сусідству один з одним кількох суспільних груп... Рабство було відкрите. Воно швидко стало пануючою формою виробництва у всіх народів, які в своєму розвитку пішли далі общини, але врешті-решт воно стало також однією з головних причин їхнього занепаду...

Зрозуміло одне: доки людська праця була ще малоприбутковою, що давало мізерний надлишок над необхідними життєвими засобами, доти зростання виробничих сил, розширення обміну, розвиток держави й права, створення мистецтва й науки — все це було можливе за допомогою посиленого поділу праці, що ґрунтувався на великому поділі праці між масою, зайнятою простою фізичною працею, й небагатьма привілейованими, які керують працею, займаються торгівлею, державними справами, а пізніше також мистецтвом і наукою.

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.

Франк С. а

Суспільне буття входить... до складу духовного життя і є ніби його зовнішнім вираженням і втіленням. Та своєрідна об'єктивність, що йому властива, не є якась ілюзорна «об'єктивізація», помилкове гіпостазування суб'єктивних породжень людської душі, але не зовнішня по відношенню до людини, предметна реальність, подібна до матеріального світу. Вона є справді об'єктивна реальність, що, як якийсь осад, виробляється самим людським духом, виділяється ним і нерозривно з ним пов'язаний. Чуйна й правдива свідомість повинна завжди відчувати навіть у самому прозаїчному, секуляризованому, «мирському» суспільному явищі щось містичне. Містична

держава — це єдність, що виступає як надлюдська особистість, якій ми служимо, часто віддаючи все наше життя... Містичний «закон», якому ми підкоряємося, який холодно-нещадно володарює над нами без того, щоб ми знали, кому саме і чому ми в ньому підкорюємося — чи волі давно померлої зотлілої в могилі людини, яка колись його видала, чи слову, надрукованому у якійсь книзі, що стоїть де-небудь на полиці. Містичний шлюбний та сімейний союз, у якому люди підкорені вищим, з якихось найглибших глибин їхнього ества силам, що їх об'єднують. Містичні навіть «суспільна думка», нориви, мода, не дивлячись на те, що ми чітко прозріваємо їх «людське, занадто людське» походження і часто вважаємо своїм обов'язком зневажати їх... Містичність суспільних явищ і сил, звичайно, не означає, що вони завжди мають справді божественну природу, що зобов'язує нас до релігійного поклоніння; вони можуть бути й «неправдивими богами» і навіть диявольськими силами, яким ми не повинні підкорятися і з якими ми, навпаки, зобов'язані боротися...

Суспільне життя є, таким чином, духовне життя як єдність людсько-надлюдського буття. Те, що утворює сутність будь-якої форми суспільного союзу або суспільного відношення — чи то форма правління, як «монархія» або «республіка», чи форма відносин між класами, як рабство, кріпосне право, чи вільнонаймана праця, чи особисті стосунки, як сім'я, союз дружби, стосунки між чоловіком і дружиною, між батьками та дітьми тощо, — і в чому полягає саме буття цієї суспільної форми, є об'єктивна надлюдська ідея, що породжена самою людиною і володарює над нею через акт її віри в неї й служіння їй.

Франк С. Духовні основи суспільства.

Сорокін П.

а

Соціальна стратифікація — це диференціація сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона виражена у існуванні вищих та більш низьких прошарків. Її основа і сутність — у нерівномірному розподілі прав та привілеїв, відповідальності та обов'язку, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів тієї чи іншої спільноти. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів якогось суспільства неоднаковий, якщо серед них є як заможні, так і незаможні, то таке суспільство характеризується

наявністю економічного розшарування незалежно від того, організоване воно конституційно як «суспільство рівних» чи ні. Ніякі етикетки, вивіски, усні висловлювання не в змозі змінити чи затушувати реальність факту економічної нерівності, вираженої у різних доходах, рівні життя, в існуванні багатих та бідних прошарків населення. Якщо в межах якоїсь групи існують ієрархічні різні ранги у смислі авторитетів і престижу, звання і почестей, якщо існують керівники і підлеглі, тоді незалежно від термінів (монархи, бюрократи, господарі, начальство) це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала у своїй конституції чи декларації. Якщо члени якогось суспільства розділені на різні групи за родом їхньої діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються найбільш престижними порівняно з іншими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників різного рангу і на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, вибираються начальники чи призначаються, дістаються їм. Їхні керівні посади у спадок чи завдяки їхнім особистим якостям.

Конкретні іпостасі соціальної стратифікації численні. Однак усе їх розмаїття може бути зведене до трьох основних форм: економічної, політичної і професійної стратифікації. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, які належать до вищого прошарку в якомусь одному відношенні, здебільшого належать до вищих політичних і професійних прошарків. Бідні ж, як правило, позбавлені громадянських прав і перебувають у злидених прошарках професійної ієрархії. Таке загальне правило, хоча існує чимало винятків. Так, наприклад, найбільш заможні не завжди перебувають на вершині політичної чи професійної піраміди, також не у всіх випадках бідняки займають низькі місця у політичній і професійній ієрархії. А це означає, що взаємозалежність трьох форм соціальної стратифікації далека від удосконаленості, оскільки різні прошарки кожної із форм не повністю збігаються один з одним, але тільки частково, тобто певною мірою. Цей факт не дає змоги нам проаналізувати всі три основні форми соціальної стратифікації разом. Через це я не вживаю терміна «соціальний клас» у його широкому сенсі, а віддаю перевагу розмові про економічні, політичні і професійні страти і класи. Найкраща з можливих дефініцій соціального класу така: спільність людей, які мають близькі позиції відносно економічних, політичних і професійних статусів. Найбільш прийнятне для широкого вжитку, це визначення стає незадовільним при дослідженні соціальної стратифікації, особливо для виявлення виняткових випадків. Усі інші тлумачення соціального класу суть не що інше, як

гіпертрофоване підкреслення тієї чи іншої форми соціальної стратифікації під вивіскою «соціальний клас».

Реальна картина соціальної стратифікації будь-якого суспільства дуже важка і плутана. Щоб полегшити процес аналізу, необхідно враховувати тільки основні, найголовніші властивості, для спрощення залишаючи деталі, не спотворюючи водночас загальної картини. Так робилося у будь-якій науці; та необхідно поступати і в нашому випадку, якщо врахувати усю складність і маловивченість цієї проблеми. Латинська максима: *minima non curat praetor* — тут цілком виправдана.

Сорокін П. Людина.
Цивілізація. Суспільство.

Хантінгтон С.

а

Якими були ці особливі риси західного суспільства впродовж століть до того, як він [Захід] був модернізований? ... Це були:

Класичний спадок. Як цивілізація третього покоління Захід успадкував багато чого від попередніх цивілізацій, у тому числі найбільше — від класичної цивілізації. Спадщина Заходу від класичної цивілізації багата, до неї, зокрема, належать грецька філософія та раціоналізм, римське право, латина і християнство...

Католицизм і протестантизм. Західне християнство, спочатку католицизм, а потім — католицизм і протестантизм — історично є єдиною найважливішою рисою західної цивілізації. І справді те, що нині відоме як західна цивілізація, впродовж більшої частини першого тисячоліття її існування називали західним християнським світом; між народами західного християнства існувало розвинуте почуття єдності позиції, яка відрізняла їх від турків, маврів, візантійців та інших, і саме в ім'я Бога, хоча й задля золота також, західні народи вирушили на завоювання світу у шістнадцятому столітті...

Європейські мови. Мова займає друге після релігії місце у низці чинників, які відрізняють людей однієї культури від представників іншої. Захід вирізняється серед більшості інших цивілізацій розмаїттям своїх мов... Захід успадкував латину, але сформувався ціле розмаїття націй, а з ними і національних мов, що вільно згруппувалися

у широкі категорії романських та германських. До шістнадцятого століття ці мови в основному набули своєї сучасної форми.

Відокремлення духовної та світської влади. Упродовж західної

історії спочатку Церква як єдина організація, а потім і багато які інші церкви існували поза державою... Розмежування та протистояння між державою і церквою, що постійно поновлюються, є типовими рисами західної цивілізації і не виявлялися у жодній іншій. Це розділення влади зробило велетенський внесок у розвиток свободи на Заході.

Верховенство закону. Концепція верховенства закону для цивілізованого існування була успадкована від римлян... Традиція верховенства права закону заклала основу конституціоналізму і захисту прав людини, у тому числі права на власність і проти застосування деспотизму...

Соціальний плюралізм. Західне суспільство завжди було плюралістичним... Плюралізм об'єднав доповнився класовим плюралізмом. У більшості західноєвропейських держав була відносно міцна і незалежна аристократія, солідне селянство і невеликий, але сильний клас купців і торговців. Сила феодалної аристократії мала особливе значення в обмеженні міри, до якої абсолютизм міг би вкоренитися у більшості європейських націй...

Представницькі органи. Соціальний плюралізм рано дав поштовх появі інституту власності, парламентів та інших інституцій, які представляли інтереси аристократії, духовенства, торговців та інших груп населення. Ці інституції забезпечували форми репрезентації, які у ході модернізації розвинулися в інститути сучасної демократії...

Індивідуалізм. Багато які з вищезгаданих рис західної цивілізації зробили свій внесок у виникнення почуття індивідуалізму і традиції індивідуальних прав і свобод, що були унікальними на тлі всіх інших цивілізованих суспільств. Індивідуалізм розвинувся у чотирнадцятому та п'ятнадцятому століттях, а прийняття права індивідуального вибору — за визначенням Дойча, «революція Ромео та Джульєтти» — поширилося на Заході до сімнадцятого століття.

Хантінгтон С. Протистояння цивілізацій
та зміна світового порядку.

Козловські П.

а

Ідентичність та внутрішня злагода — це те, що необхідне для створення уявлень людини про саму себе та інших людей про неї, а також про намагання формувати свою власну життєву ситуацію, спроможну бути досить незалежною від навколишнього світу. Та

обставина, що ідентичність твориться з необхідності у процесі важких інтеграційних зусиль, випадає з поля зору «орієнтованих на ідентичність» соціальних рухів, що покладаються як на основу на синтетичні концепції ідентичності... Крайні праві наполягають на примусовому характері ідентичності нації, соціального класу, родових ролей, незалежно від бажань окремої людини... Для політично лівих, навпаки, характерна та концепція ідентичності, що виходить із плинності та побіжності ідентичності «Я» і вбачає головну мету в постійній емансипації від ідентифікуючого тиску ролевих алгоритмів. Саме ці алгоритми виснажують ідентичність, хоча вони не повинні накладати жодних обмежень на емансипацію суб'єктивності. Індивід завжди повинен мати можливість вільного вибору — саме на цьому наполягає Гальгунг у своїй моделі плюралізму...

Концепція ідентичності «зелених» та «нових соціальних рухів» — це суміш статичного розуміння ідентичності крайніми правими та лівою ідеологією емансипації. Саме втрата ідентичності у світі сучасної технічної цивілізації є головною темою нових соціальних рухів. Сучасні екологічні та феміністичні рухи, рух за мир, проти застосування атомної зброї характеризуються Рашке таким чином: Вони зорієнтовані не на владу (як старий робітничий рух), а на культуру, хоча при цьому в межах означених рухів можуть бути напрями, які орієнтуються як на владу та культуру, так і виключно на культуру. Але все-таки метою нових соціальних рухів є не досягнення передусім політико-економічної влади, а збереження певних форм та способу життя, охорона культурної ідентичності та збереження вільного простору для альтернативного способу життя. Таким чином, сама ідентичність виступає у межах означених рухів центральним поняттям, що простягається від збереження «ідентичності», ландшафту до впровадження особистої, чоловічої чи жіночої, ідентичності.

В одному застосуванні ідентичність означає не що інше, як охорону певної контекстуальності та виявляє невдоволення наслідками модернізації і збігається, таким чином, з консервативним топосом. З іншої точки зору, коли ідентичність мислиться як здійснення власної суб'єктивності, досягнення цілковитої згоди із самим собою та збереження постійної можливості для перетворення себе у щось інше, таке розуміння збігається з топосом старої ідеології емансипації. Таким чином, концепція ідентичності нових соціальних рухів — це точка дотику та співпраці консервативних партій та консервативних сил нових соціальних рухів. При всій їх суперечливості, нові соціальні рухи мають все-таки досить виразну після модерну форму, навіть і тоді, коли в них не дуже сильні елементи ідеології еманси-

пації. По суті — це суміш модернізму та антимодернізму.

Нові соціальні рухи — це реакція на кризу епохи модерну та пов'язану з нею втрату культурної контекстуальності. Основні поняття модерну, постійно зростаюче панування над природою, розширення господарської діяльності, емансипація від обов'язкових соціальних зв'язків та сучасне здійснення особистої ідентичності призвели до втрати культурного контексту і, внаслідок цього, до втрати ідентичності індивіда.

Козловські П. Постмодерна культура.

15. Суспільне виробництво

С

Гердер І.

а

Але, на щастя, природа речей не вчить нас цій ілюзії; якщо ми розглядатимемо людство таким, яким ми його знаємо, за законами, які в ньому закладені, то ми не побачимо в людині нічого вищого, ніж гуманність: адже навіть ангелів або богів ми уявляємо собі тільки як ідеальних, вищих людей.

Наша природа, як ми бачили, явно організована для цієї мети; для неї дані нам наші загострені відчуття й інстинкти, наш розум і свобода, наше крихке і, разом з тим, тривале здоров'я, наша мова, мистецтво й релігія. У всіх станах і суспільствах людина не могла мати на увазі створити і не створила нічого іншого, крім гуманності, як би вона її не розуміла. В ім'я цього природа так організувала нас залежно від статі й віку, щоб наше дитинство тривало довше і щоб тільки за допомогою виховання ми могли вчитися гуманності в тому або іншому з її проявів. В ім'я цього існують на безмежній земній кулі всілякі відмінності в способі життя людей, усі типи суспільства. Будь вона мисливцем чи рибалкою, пастухом чи землеробом, чи міщанином, у кожному суспільному стані людина вчилася розрізняти засоби проживання, будувати житло для себе і своєї родини; вона вчилася перетворювати одяг на прикрасу для обох статей й вносити порядок у свій домашній побут. Вона винайшла різноманітні закони і форми правління, які всі ставили собі за мету, щоб кожен, не побоюючись нападу іншого, міг розвивати свої сили й досягати прекраснішої, вільнішої насолоди від життя. В ім'я цього забезпечувалася власність і полегшувалися робота, мистецтво, торгівля, спілкування між людьми; були введені покарання для злочинців, нагороди для гідних, а також тисячі етичних правил для різного стану в суспільному і домашньому житті й навіть у релігії. Нарешті, в ім'я цього велися війни, укладались угоди, поступово утворилося щось

на зразок військового і міжнародного права, разом з численними узами гостинності та торгівлі, щоб і за межами вітчизни людину берегли та поважали. Отже, все те добре, що коли-небудь було зроблено в історії, робилося в ім'я гуманності, а все безрозсудне, порочне й огидне, таке, що здійснювалося в ній, було спрямоване проти гуманності. Отже, людина не може уявити собі іншої мети для своїх земних встановлень, окрім тієї, яка закладена в ній самій, тобто в слабкій і сильній, низькій і благородній природі, яку дав їй її Бог. Якщо у всьому всесвіті ми пізнаємо кожну річ лише через те, чим вона є та як вона діє, то мета людства на землі вказана нам через його природу й історію найясніше та наочніше.

Гердер І. Ще один досвід філософії
для виховання людства.

Маркс К.

а

Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони криються в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії. Розпочате мною в Парижі вивчення цієї останньої я продовжив у Брюсселі, куди я переселився внаслідок наказу пана Гізо про моє вислання з Парижа. Загальний результат, до якого я прийшов і який служив потім керівною ниткою в моїх подальших дослідженнях, може бути коротко сформульований наступним чином. У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова та якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, суспільне буття визначає їх свідомість.

На відомому ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечності з існуючими виробничими

відносинами, чи — що є лише юридичним вираженням останніх — з відносинами власності, всередині яких вони до цих пір розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний переворот в економічних умовах виробництва, який констатується з природничо-науковою точністю, від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення. Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, точно так не можна судити про подібну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість потрібно пояснити з суперечності матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами.

Жодна суспільна формація не загине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являться раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого суспільства. Тому людство ставить собі завжди лише такі завдання, які воно може вирішити, оскільки при найближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає лише тоді, коли матеріальні умови його вирішення вже є в наявності, чи в крайньому разі, перебувають у процесі становлення. В загальних рисах, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна визначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в значенні індивідуального антагонізму, а в значенні антагонізму, що виростає із суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для вирішення цього антагонізму. Тому буржуазною суспільною формацією закінчується передісторія людського суспільства.

Маркс К. До критики політичної економії. Вступ.

...Тепер ми знаємо, що стосунки між людьми поза політичними установами — в промисловості, у галузі засобів комунікації, в науці, в мистецтві, в релігії — впливають на повсякденне спілкування, а через нього на погляди та звички, які втілюються в уряді та в законодавчих нормах. Якщо є правда у тому, нібито політичні й правові явища, відгукуючись на все це, формують інші феномени, то ще більше правди у тому, що політичні установи є наслідком, а не причиною.

Розуміння цього визначає тему нашої дискусії. Цей комплекс умов ускладнює засади, на яких спілкуються й співіснують люди і які підсумовуються словом культура. Проблема у тому, щоб установити — культура якого різновиду настільки є вільною сама в собі, що започатковує і породжує політичну свободу як свого супутника і послідовника. А що говорити про стан науки та пізнання; про мистецтва витончені й прикладні; про дружбу та сімейне життя; про комерцію і фінанси; про стосунки й нахили, які склалися внаслідок щоденних, заснованих на компромісі, відносин? Яким би не був первісний склад природи людини, її оперативні дії та вчинки, ті, що відгукуються на установлення та правила, але які в остаточному підсумку є умовами цих установлень та правил, — зазначені сфери діяльності, обумовлюються цілою низкою професій, інтересів, умінь та переконань. А це загалом і складає дану культуру... Тепер ми змушені визнати, що для формування наявної культури потрібні позитивні умови. Звільнення від гніту та репресій, які існували раніше, означає лише необхідну перехідну стадію. Але перехідні стадії є лише мостами до чогось іншого...

Ранні республіканці були змушені ще в ті часи зазначити, що загальні умови, які входять до поняття культури, багато в чому пов'язуються з політичними установками... Переконливими є (також) докази того, що економічні фактори не можуть не бути частиною культури, яка визначає фактичний напрямок політичних заходів і норм, незважаючи на будь-які запевнення людей стосовно їх особистих переконань... Знання природи, тобто природничі науки, є аспектом культури, від якого безпосередньо залежить промисловість і торгівля, виробництво та розподіл товарів, регулювання в галузі обслуговування... Навіть після того, як визнали вплив промисловості та природничих наук, ми все ще схильні відмовитися від думки, що література, музика, живопис, театр, архітектура мають якісь зв'язки із засадами демократії. Події в тоталітарних країнах

змушують нас переглянути цю думку. Справа в тому, що, незважаючи на сили, які спонукають митця до творчості, твори мистецтва, з'являючись у світі, стають могутніми засобами спілкування, зачіпають емоції і формують думки. Ми починаємо розуміти, що почуття та уява є більш дійовими засобами формування емоцій і поглядів, ніж факти та теоретичні доводи... Нарешті, моральний фактор є невід'ємною частиною комплексу соціальних сил, що зветься культурою. Незалежно від того, поділяємо чи не поділяємо ми погляд, за яким стверджується неможливість обґрунтування моральних переконань та оцінок, незаперечним є той факт, що люди цінують одні речі більше від інших. Люди борються за ті цінності, які є для них справді дорогими... Але справа полягає не тільки у цьому. Для того, щоб група людей могла сформувати якесь суспільство в найбільш творчому розумінні слова, в наявності повинна бути спільність цінностей. Без цього будь-яка суспільна група, клас, народ, нація піддаються молекулярному розпаду, маючи лише механічні контакти з іншими...

Дьюї Дж. Свобода і культура.

Фрейд З. а

Людська культура — я маю на увазі все те, у чому людське життя піднялось над своїми біологічними обставинами і чим воно відрізняється від життя тварин, причому я нехтую різницею між культурою і цивілізацією, — відкриває перед спостерігачем, як відомо, дві сторони. Вона охоплює, по-перше, всі накопичені людьми знання і вміння, дозволяючи їм володіти силами природи й узяти у неї блага для задоволення людських потреб, а по-друге, всі інститути, необхідні для впорядкування людських взаємовідносин і особливо — для поділу здобутих благ. Обидва ці напрямки культури пов'язані між собою, по-перше, оскільки на взаємовідносини людей здійснює глибокий вплив міра задоволення захоплень, дозволена наявними благами, по-друге, оскільки окрема людина сама може вступати у відносини з іншою з приводу того чи іншого блага, коли інша використовує її робочу силу чи робить її сексуальним об'єктом, а по-третє, оскільки кожен окремий індивід віртуально є ворогом культури, яка тим паче повинна залишатися справою всього людського колективу. Відмітимо, що як би мало не були здатні люди до ізолюваного існування, вони тим більше відчувають жертви, яких вимагає

від них культура заради можливості спільного життя, як гнітючий тягар. Тому культура повинна захищати себе від одинаків, і її інститути, заклади й заповіді ставлять себе на службу цьому завданню; вони мають на меті не лише забезпечити відомий розподіл благ, а й постійно підтримувати його, словом, захищати від ворожих потягів людини все те, що служить підкоренню природи і виробництву благ. Творіння людини легко зруйнувати, а наука й техніка, збудовані нею, можуть бути застосовані і для її знищення.

Так створюється враження, що культура є дечим нав'язаним більшості, яка опирається, меншістю, яка примудрилась заволодіти засобами влади і насилля. Природно, що виникає здогад, що всі проблеми криються не в самій істоті культури, а викликані недосконалістю її форм, як вони склалися до цього дня. Неважко виявити ці її недоліки. Якщо в справі підкорення природи людство йшло шляхом постійного прогресу і має право чекати ще більшого в майбутньому, то важко констатувати аналогічний прогрес у справі впорядкування людських взаємин, і мабуть, в усі епохи, як знову ж і тепер, багато людей ставило питання, чи заслуговує взагалі на захист ця частина досягнень культури. Хочеться думати, що повинно ж бути можливим якесь упорядкування людського суспільства, після якого вичерпаються джерела невдоволеності культурою, культура відмовиться від примусу й придушення потягів, так що люди без тягаря душевного розладу зможуть віддатися здобуванню благ і насолоді ними. Це був би золотий вік, питається лише, чи можливо досягти такого стану.

Фрейд 3. Майбутнє однієї ілюзії.

Лосєв О. а

Символ ґрунтується перш за все на живому спогляданні дійсності. Значить, він є її відображенням. Але вже тут ми натрапляємо на явище символізації. Самий простий образ, що відображає дійсність, саме просте уявлення необхідним чином є символічними, і власне тому, що і образ, і уявлення вже вказують на те, по відношенню до чого вони є образами і уявленнями. Візьмемо чуттєвий образ як такий, без тієї чуттєвої реальності, яку він відображає. Це не буде жоден образ і зовсім не буде будь-яке уявлення. Чуттєві образи і уявлення можуть бути недосконалими, поганими, ніяк не обробленими, але, в будь-якому випадку, вони так чи інакше вказують на об'єктивно-чуттєву дійсність. Адже символ в самому широкому значенні

цього слова якраз і є такою конструкцією, яка функціонує не ізольовано, не дискретно, а завжди обов'язково як покажчик на дещо інше, ніж вона сама. В цьому елементарному процесі чуттєвої свідомості принцип символізму ні в якому разі не можна обійти. Хоча, зрозуміло, цей символізм може виражатись і фактично знаходить вираз у багатьох дослідників за допомогою зовсім інших термінів і понять.

Далі, це живе чуттєве споглядання в символі доходить до рівня абстрактного мислення. Отже, символ включає в себе все те, що є характерним для абстрактного мислення, перш за все чітке розрізнення і протиставлення елементів дійсності, чітке їх об'єднання в синтетичне ціле, узагальнення даних чуттєвого досвіду і перетворення всієї повзучої чуттєвої дійсності в узагальнену закономірність. Тут, проте, маємо вже подвійний символізм. Якщо ми не перебуваємо під владою суб'єктивістських теорій (а всякий суб'єктивізм є достатньо потворною філософією), то вже абстрактне мислення необхідно трактувати як ускладнене відображення реальної дійсності і навіть як відображення її найбільш глибоких сторін. Отже, символізм навіть і абстрактного мислення є цілком беззаперечним. Інакше вийде нездоланий гносеологічний дуалізм, і, отже, агностицизм. По-друге, навіть якщо залишатись у межах чистого мислення, то як же може відбутися таке мислення, якщо один його етап зовсім не пов'язаний з іншим етапом. Отже, всяке мислення обов'язково є висновком, тобто виведенням тих або інших наслідків з тих чи інших підстав. У наслідках необхідним чином містяться їх підстави, без яких вони взагалі не були б наслідками; і в кожній підставі необхідним чином вже є зародки можливих наслідків, тому що яка ж це буде підстава, якщо вона цілком і повністю відірвана від своїх наслідків? Цілком вірно деякі дослідники навіть і в максимально абстрактному мисленні знаходять функціонування принципів символізму.

Нарешті, в цьому ж символі абстрактне мислення починає знову повертатись до залишеної ним об'єктивної дійсності, тобто тут же стає і деякого роду практикою. Це прямо впливає з пізнавального процесу, який ми формулювали згідно з лєнінською теорією відображення.

Проте той шабель пізнання, який у повному сенсі слова виявляється практикою, ніяк не може задовольнитись встановленням самих логічних систем. Ці логічні системи мають бути перевірені, очищені від можливих помилок, спрямовані в сферу реального людського спілкування. І, нарешті, вони мають бути настільки життєво спрямованими, щоб бути здатними також і перетворювати дійсність, яку спочатку вони тільки пасивно відображали. Практична діяльність

людини в сенсі перетворення дійсності і є останнім етапом людського пізнання, коли об'єктивна дійсність, перейшовши крізь сферу абстрактного мислення, знову повертається до себе, але вже в розчленованому та перетвореному вигляді.

Історія символу вражає постійною наявністю в ньому власне цих трьох моментів: живого чуттєвого споглядання, абстрактного мислення і людської практики, яка творчо переробляє саму дійсність. Символ речі в самих своїх підставах є відображенням речі, але не просто відображенням, а таким, яке, будучи знову обробленим засобами абстрактного мислення, знову повертається до цієї речі, але вже дає цю річ у переробленій для цілей людини формі.

Лосєв О. Логіка символу.

Хайєк Ф.

а

Щоб усі служили єдиній системі цілей, передбачених соціальним планом, краще за все примусити кожного повірити в цю ціль. Для успішної роботи тоталітарної машини одного примусу недостатньо. Важливо ще, щоб люди прийняли спільні цілі як свої власні. І хоч відповідні переконання нав'язують їм ззовні, вони повинні стати внутрішніми переконаннями, спільною вірою, завдяки якій кожен індивід сам діє в «запланованому» напрямку. І якщо суб'єктивне відчуття гніту не є в тоталітарних країнах таким гострим, як уявляють багато людей, які живуть в умовах лібералізму, то тільки тому, що тут вдається примусити громадян думати значною мірою так, як це потрібно владі.

Це, звичайно, досягається різними видами пропаганди, прийоми якої сьогодні настільки добре всім відомі, що навряд чи варто про це багато говорити. Правда, слід підкреслити, що ні сама пропаганда, ні її техніка не є специфічними атрибутами тоталітаризму. Єдине, що є характерним для пропаганди в тоталітарній державі, — це те, що вона вся спрямована на одну ціль і всі її інструменти ретельно скоординовані для вирішення єдиних ідеологічних завдань. Тому й ефект, який вона справляє, відрізняється не лише кількісно, але й якісно від ефекту пропаганди, здійснюваної множиною незалежних суб'єктів, які мають різні цілі. Коли всі засоби інформації перебувають в одних руках, мова йде вже не просто про те, щоб намагатися посіяти в людях ті чи інші переконання. В такій ситуації умілий пропагандист володіє майже необмеженою владою над свідомістю людей і навіть найрозумніші з них і незалежні в судженнях не

можуть уникнути повністю пропагандистського впливу, якщо вони відрізані від інших джерел інформації. Отже, в тоталітарних країнах пропаганда справді володіє розумом людей, але особливості її обумовлені тут не методами, а лише метою й розмахом. І якщо б її дія обмежувалася нав'язуванням системи цінностей, схвалених владою, вона була б просто провідником колективістської моралі, про яку ми вже говорили. Проблема тоді звелась би просто до того, хороший чи поганий етичний кодекс, якому вона вчить. Як ми мали можливість переконатися, етичні принципи тоталітаризму навряд чи прийшлись би вам до душі. Навіть прагнення до рівності шляхом керування економікою могло б привести лише до офіційно санкціонованої нерівності, тобто до примусового визначення статусу кожного індивіда в новій ієрархічній структурі, а більшість елементів гуманістичної моралі, таких, як повага до людського життя, до слабких і до особистості загалом, при цьому просто зникли. Взагалі, як би не відразливо це для більшості людей, який не образливий був би для їх морального почуття колективістський етичний кодекс, його все ж не завжди можна прямо назвати аморальним. Для строгих моралістів консервативного типу він, мабуть, навіть більш привабливий в якихось своїх рисах, ніж м'які й поблажливі норми ліберального суспільства.

Хайек Ф. Шлях до рабства.

Фромм Е. а

В нашу епоху, тобто після закінчення Першої світової війни, відбулося повернення до теорії і практики радикального гедонізму. Прагнення до необмежених насолод вступає в суперечність з ідеалом дисциплінованої праці, аналогічно до суперечності між прийняттям етики одержимості працею та ідеалом повного неробства в час, вільний від роботи, і під час відпустки. Безкінечний конвеєр і бюрократична рутинна, з одного боку, телебачення, автомобіль і секс — з іншого, роблять це суперечливе поєднання можливим. Одна лише одержимість працею довела б людей до божевілля, як і повне неробство. Поєднання ж їх одне з одним цілком дозволяє жити. Крім того, ці обидві суперечливі установки відповідають економічній необхідності: капіталізм ХХ ст. ґрунтується як на максимальному споживанні вироблених товарів та запропонованих послуг, так і на доведеній до автоматизму колективній праці.

Теоретичний аналіз показує, що радикальний гедонізм не може привести до щастя, а також він не може цього зробити, беручи до уваги людську природу. Але й без теоретичного аналізу спостережувані факти з повною очевидністю свідчать про те, що наш спосіб «пошуків щастя» не приводить до благоденства. Ми є суспільством явно нещасних людей, самотніх, охоплених тривогою й нудьгою, здатних тільки до руйнування, людей, що постійно відчують свою залежність, які радіють, якщо їм вдалось якось згаяти час, який вони так охоче прагнуть зекономити.

Наш час — час найбільшого соціального експерименту, який коли-небудь був здійснений, щоб вирішити питання, чи може насолода (як пасивний афект на протилежність активному — добробуту і радості) бути задовільною відповіддю на проблему людського існування. Вперше в історії задоволення потреби в насолоді не тільки не є привілеєм меншості, але стало доступним для більш ніж половини населення. В індустріальних країнах цей експеримент уже дав негативну відповідь на поставлене питання.

Друга психологічна послідовність індустріального століття, а власне, що індивідуальні егоїстичні прагнення ведуть до миру і гармонії, а також росту добробуту кожного, настільки ж помилкова з теоретичної точки зору, і її неспроможність знову ж таки підтверджується фактами. Чому цей принцип, який заперечував один з великих представників класичної політекономії — Давид Рікардо — треба вважати справедливим? Якщо я егоїст, то це проявляється не тільки в моїй поведінці, але й в моєму характері. Бути егоїстом — це значить, що я хочу всього для себе; що мені приносить задоволення володіти самому, а не ділитися з іншими; що я маю стати жадібним, тому що моєю метою є володіння, то я тим більше є значимим, чим більше маю, що я повинен відчувати антагонізм до всіх інших людей: до своїх покупців, яких хочу обманути, до своїх конкурентів, яких хочу розорити, до своїх робітників, яких хочу експлуатувати. Я ніколи не можу бути задоволеним, тому що моїм бажанням немає кінця; я повинен заздрити тим, хто має більше, і боятися тих, хто має менше. Але я змушений придушувати ці почуття, щоб зображати з себе (перед іншими, як і перед самим собою) усміхнену, розумну, щирю, добру людську істоту, якою прагне здаватися кожен.

Прагнення володіння неминуче веде до безкінечної класової війни... Оскільки всі прагнуть мати більше, класова боротьба є неминучою, а в глобальному масштабі війна між народами. Зажерливість і мир виключають одне одного.

Фромм Е. Мати чи бути?